

ФОРМИ ДОКАЗУВАННЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНУ: ІСТОРИКО-АНАЛІТИЧНИЙ НАРИС

На підставі аналізу історичних періодів розвитку європейського суспільства висунуто гіпотезу щодо існування в історії судочинства шістьох форм доказування вини, наведено їх типові ознаки.

З античних часів питання щодо процесу доказування вини хвилювало багатьох філософів, теологів, учених, юристів та державних діячів. Сучасній юридичній науці відомі численні праці, які були присвячені дослідженню питань щодо процесу доказування у кримінальному судочинстві. Так, наприклад, на монографічному рівні такі дослідження здійснили: А. Р. Белкін [1], А. А. Власов [2], Ю. М. Грошевий [3], Л. А. Кірмач [4], Я. Ю. Конюшенко [5], О. О. Левендаренко [6], В. В. Мельник [7], Р. Ю. Савонюк [8], Е. В. Селіна [9], С. М. Стахівський [10], В. М. Тертишник, С. В. Слінько [11] та інші вчені. Безпосередньо питанням щодо доказування вини були присвячені нечисленні публікації, зокрема праці П. С. Дагеля [12] та Б. Я. Петеліна [13].

Слід констатувати і те, що не проводилося комплексного дослідження історичних аспектів стосовно форм доказування суб'єктивної сторони злочину, не аналізувався процес розвитку та становлення епохально-концептуальних принципів доведення провини у судах, не зазначалися їх принципові відмінності. Саме дана наукова прогалина обумовила мету нашої статті – висвітлити існуючі в історії кримінального судочинства форми доказування вини, визначити їх типові ознаки, з'ясувати генезис.

Методологічну основу досліджень становлять праці з історії держави та права [14; 15; 16], історії [17; 18; 19], історії релігії [20; 21; 22; 23], культурології [24]. Вивчення, аналіз та систематизація зазначених авторських робіт дозволяє сформулювати наступні гіпотетичні результати проведених досліджень.

Примітивний розподіл виконання життєдіяльних функцій, які були необхідні для виживання соціуму, призвів до виникнення якісно нових відносин серед прадавніх людей. Навіть первинні форми групового співіснування лю-

дей вимагали приборкання інстинктів, властивих представникам тваринного світу. З огляду на це з появою перших форм групових відособлень почали з'являтися перші соціальні заборони – спочатку харчові та територіальні, пізніше статеві (екзогамія), майнові тощо. Вже в період палеоліту почали зароджуватися суспільні заборони (табу) [25], несхвальні вчинки і потенційно небезпечні діяння, а разом із ними з'явилися і порушники. Безумовно, неможливо стверджувати існування в той час будь-яких форм судового розгляду з процедурою доведення вини, наявних у більш пізніх періодах історії людства. Проте не можна виключити ймовірність існування в первісному суспільстві атрибутів групового осуду, зокрема і виправдання.

На жаль, початкова епоха людства не донесла до нас прямих свідчень щодо принципів або способів доведення провини. Однак виходячи з теорії міжсоціорних зв'язків (теорії залежного розвитку) цілком імовірно, що більш пізні форми людських формацій як спадкоємці минулих епох зберігали деякий час життєві уклади минулого, в тому числі і первісного суспільства. Яскраві відлуння такої епохальної «естафетності» вбачаються у звичаях, які виражають фізичні способи доказування вини, наприклад двобій. На більш пізніх стадіях розвитку людства існували поєдинки, а потім дуелі, що використовувались як спосіб доведення своєї правоти. Поєдинок як соціальна норма з певними трансформаціями та мінімізацією його проявів формально підтримувався в державах Європи аж до XVII–XVIII століть нашої ери (1716 р. Військовий статут Петра I заборонив дуелі), а в суспільстві даною нормою керувалися майже до початку XX ст. Через це є підстави вважати, що первинні способи визначення вини були перенесені з первісних періодів на більш пізні соціоісторичні формації людства.

Безпосередньо **фізична форма** доведення вини була суто природною і обумовлювалася властивостями того часу, коли примітивна фізична перевага надавала лідерство, переконувала у правоті та гарантувала певні соціально-життєві привілеї. У первіснообщинному ладі панував принцип «правда сили», і це було цілком прийнятним, оскільки кількість сильних особин певного угруповання підвищувало шанси виживання всієї общини, роду, племені. Колективна свідомість пробачала сильному його неправоту, і це були перші кроки соціального компромісу, який ґрунтувався на потребі у фізично розвинутих мисливцях, воїнах, витривалих працівниках.

Прогресивні процеси соціалізації людства та розвитку засобів виробництва вимагали взяття під громадський контроль актів розправи сильного над слабким. Це привело до того, що форми визначення провини поступово видозмінювалися. Так, на ранній стадії розвитку римського права (VIII–III століття до н. е.) існував інститут самоправства, який не передбачав втручання общинної влади, оскільки здійснювався власними силами і засобами, але, на відміну від минулих часів, вимагав від особи, яка чинила самосуд, наявності певних юридичних підстав. Інститут самоправства мало чим відрізнявся від саморозправи. Тому в той період доведення провини здійснювалося переважно насильницькими способами (побої, погрози, позбавлення їжі і пиття, фізичне обмеження волі). Насильницько-фізичний спосіб доведення вини та здійснення самосуду відзначається і на більш пізніх етапах історії людства. Так, наприклад, до Руської Правди (отже, до XI ст. н. е.) було дозволено без якої-небудь судової процедури забирати свою річ у будь-кого [26, с. 419], а відповідно правота доводилася переважно силою.

З часом суто фізична форма доведення вини перетворилася на **демонстраційно-фізичну**, яка увійшла в історію судових звичаїв у вигляді поєдинків. Поєдинок як спосіб доказування вини використовувався у разі незгоди однієї сторони з твердженнями іншої або у разі незгоди з рішенням суду. Демонстрація фізичних переваг осіб, які судилися, застосовувалася, якщо виникали сумніви щодо вини, а також у разі недостатності або відсутності доказів. У таких випадках спір виграв той, хто перемагав, і питання тяжби вирішувалось на його користь з дотриманням принципу «переможця не судять». Судові поєдинки значно обмежували свавілля самосуду, оскільки встановлювали певні правила двоюбою, ставили умови застосу-

вання сили, відбувалися публічно та під безпосереднім наглядом особи, яка вершила суд. Найголовнішим прогресуючим фактором демонстраційно-фізичної форми доказування вини стало те, що перед проголошенням поєдинку все ж таки відбувалась стадія розгляду сутності тяжби, а сам двобій мав бути санкціонований судом, владою.

Поширення та зміцнення релігійних форм свідомості породило **культово-сакральну** форму визначення вини, яка прийшла на зміну суто фізичним формам доказування провини. Певний час дана форма навіть зберігала елементи фізичної змагальності, оскільки ордалії (випробування вогнем, залізом, водою та хрестом) [26, с. 427] потребували наявності здоров'я та сили. Проте переломний момент, який фізичну перевагу зробив другорядною запорукою успіху у процесі доказування вини все ж таки настав. Головною відмінністю культово-сакральної форми доведення вини було те, що найважливішим чинником перемоги стала сила духу. Це надавало можливість довести свою правду людині, яка була фізично слабкішою, але сильнішою у вірі в Бога та за силою волі. Сутність ордалії як суду Божого полягає у віруванні щодо причетності Бога до всіх подій, які відбуваються на землі. За тодішніми повір'ями, Бог спостерігав за судовими випробуваннями і завжди допомагав лише правдивій та добropорядній людині.

Види давніх релігійних вірувань визначали й способи доведення провини. В епоху тотемізму винність особи вирішували завдяки тваринному світу. Неозброєних підозрюваних (практикувалося і їх зв'язування) залишали у певній місцевості (у лісі, печері, ямі, яру), де мешкала тварина, яка вважалася заступником роду або духом предків. Якщо звір не торкнувся людини та залишив її живою і неушкодженою, одноплемінники сприймали це як ознаку невинуватості або як акт пробачення.

При анімізмі, коли одухотворювалася природа, сам факт виживання людини в певних умовах (наприклад самотнє існування поза общиною певний час) або при випробуваннях (одиначне полювання на невловимого або небезпечного звіра) означав його невинуватість. За анімістичними повір'ями, тільки чесній людині допомагали духи природи: землі, води, лісу тощо.

Під час панування шаманізму, коли процес визначення вини заходив у глухий кут та ускладнювався всілякими суперечностями, провину визначав жрець. Віщуни, шамани, жерці оперували різними способами: транс, ворожіння

(за кубком з водою та воском, за стрілом, посохом, маятником тощо), технології гіпнозу і навіть звичайні психологічні хитрощі та виверти, зокрема спостереження за вербальними (обмовки, тиради, заїкання), невербальними (знервованість, «ховання очей», тремтіння рук або їх схрещення, закривання долонь) та вегетативними (почастішання пульсу або дихання, інтенсивне потовиділення, зміна кольору шкіри обличчя, розширення зіниць) ознаками брехні.

Магія як первісна форма релігійності [27, с. 13–16], яка з'явилась ще в епоху верхнього палеоліту (35–12 тис. років тому), перенесла таїнства ментальності езотеричних ритуалів у процес доказування вини античного Риму, Єгипту, полісів Північного Причорномор'я. В історії доказування вини навіть магічне дійство залишило свій слід. Так, наприклад, у Стародавньому Римі за часів легісаційного процесу (це найдавніша форма судочинства) існувала обов'язкова процедура віндикації. Її сутність полягала в ритуальному покладанні спеціальної палиці на спірну річ з одночасним проголошенням чітко визначених слів. Невиконання цих ритуальних дій позбавляло позивача права на позов, а якщо віндикацію не зробив відповідач, то позов вважався визнаним на користь позивача [28, с. 8].

Антична культура мала оро-акустичні пріоритети. Сакральне ставлення до мови (магії слова) породило відомий постулат «мовчання – знак згоди», а відповідно й вини. Невпевненість промови, небагатослівність, мовні дефекти, обмовки, а тим більше мовчання було вирішальним чинником у процесі доведення вини, оскільки все це вважалося ознакою провини. У зв'язку з цим в епоху Стародавнього світу (776 р. до н. е. – 476 р. н. е.) спеціально для судового процесу практикувався магічний наговір – «зв'язати язик» [29, с. 6]. Усередині глиняної чашки або на свинцевій пластині писали закляття, наприклад: «Я зв'язую язика противників у суді й свідків Телесикрата і синів Телесикрата – Агрона, Гіппоніка, Артемідора, Ахіллодора й інших усіх, хто з ними» [29, с. 5]. Потім речі з такими написами закопували в могили, вірячи, що боги підземного царства або духи померлих завдадуть шкоди живим. До такого чаклунства вдавалися задля позбавлення ознак переконливості у промові опонента або свідків.

В епоху зародження інституту судового процесу розгляд спорів та звинувачень був простим і в деяких випадках узагалі не передбачав доведення провини, оскільки сторони (потерпілий або його родичі та відповідач) могли домовитися і в такому разі звинувачення

знімалися. У разі відсутності такої домовленості відбувався суд, у якому доказування вини здійснювалось переважно завдяки майстерності риторів (ораторів) [30; 31]. Завдяки судовому ораторству, яке використовувалось у юстиції Стародавньої Греції та Риму, риторика отримала окремий напрямок свого розвитку, почавши розвиватися не лише в культурно-поетичному напрямку, а ще і як теорія аргументацій та переконань, створивши **логіко-риторичну** форму доведення провини в суді.

Справжніми письмовими пам'ятками процесу доказування вини в судах стали роботи Аристотеля, Марка Антонія, Цицерона, Квінтіліана.

Незважаючи на те, що першість у розробленні вчення про право, яке фактично стало основою сучасної юриспруденції, належить древнім римлянам, фундаментальні засади щодо логіко-риторичної форми доказування вини були розроблені в Стародавній Греції. Саме афіняни в 155 р. до н. е., посилаючи у Рим із політичних спонукань славнозвісних філософів та ораторів – Карнеада, Діогена і Крітолая – «привезли» риторику у Стародавній Рим [32, с. 102]. Відтоді риторика стала визнаватися у Римі і як мистецтво політиків, і як наука аргументацій у суді. До речі, уперше в Римській імперії була розроблена методика навчання ораторському мистецтву, автором якої став Квінтіліан, написавши «*Institutio oratoria*» («Настанову оратору») [32, с. 174]. Науковим фундатором риторики вважається Аристотель [33, с. 23], хоча він сам стверджував, що перший трактат з риторики був написаний Кораксом [34]. Коракс будував свої судові промови переважно на софізмах, а Аристотель спирався на умовиводи, ентимеми та силогізми [35; 36]. Концептуальним творцем римської судової риторики був Цицерон, який поєднував риторичну майстерність із «буквою закону». Саме Цицерон першим заперечував проти того, щоб у суді виступали оратори, які не знають законів. Проте його поради не взяли до уваги. Тодішній рівень демократії дозволяв виступати в суді будь-кому, навіть тим, хто не володів знаннями в галузі юриспруденції.

Характерним для історичного періоду Стародавньої Греції та Риму було те, що процес доказування вини в судах відбувався завдяки вмінню впевнено викладати свої аргументи, використовуючи емоції та настрої суддів, враховуючи інтереси владників, симпатій та антипатій громади. Часто судові процеси відбувалися на форумах, де збиралась велика кількість людей задля розваги, а не для встановлення

істини. Знаючи, що судді, бажаючи уславитися як справедливі та мудрі, будуть враховувати громадську думку та інтереси влади, оратори завжди спрямовували свої промови для впливу на три об'єкти: натовп, суддів та супротивників-опонентів. При цьому саме логіка застосовувалась для висунення аргументів або контраргументів щодо умислу підсудного. Ораторська майстерність була спрямована на формування певного емоційного стану в суддів та оперувала поняттями справедливості та соціальної корисності.

З переходом до концептуально-релігійної християнської свідомості з'явилась нова форма доведення вини – **канонічна**. Поряд із зародженням та розвитком феодалізму, що було властиво для середньовічного історичного періоду (476 р – XV ст. н. е.), одночасно формується і розвивається церква та її інститути – чернецтво, церковні ордени, лицарство. Духовенство посідає провідне місце в структурі соціальних станів. Посилення церковної влади та панування в суспільстві релігійних догм якісно вплинули на своєрідність системності психо-розумових механізмів визначення вини в судах середньовіччя. Характерною рисою того часу була теолого-правова герменевтика з прагненням розпізнання трансцендентної волі та її реалізації.

Незважаючи на християнську доктрину милосердя, судові процеси середніх століть не відмовились від тортур як способу з'ясування вини. Проте ані фізичні змагання, ані випробування судом Божим уже не використовувались. Настрій та думка натовпу простого люду на суд уже не впливали. Промови захисників переважно були спрямовані на відшукування та констатацію ознак християнської добродесності в життєдіяльності підозрюваної особи. Метою ж їхніх опонентів було, навпаки, навести приклади ознак ересі, чаклунства, відступництва від віри. Аргументи, які наводилися в судах щодо дотримання обвинуваченим церковних канонів, переважно не стосувались самого проступку і лише характеризували релігійний світогляд обвинуваченого, вказували на ступінь його відданості церковним догмам. Якщо спосіб життя та спосіб думок не суперечив релігійним постулатам, підсудний мав шанс отримати більш м'яке покарання або взагалі бути виправданим.

Запозичивши греко-римське мистецтво логіки аргументацій, юристи Середньовіччя доповнили його майстерністю синтезувати теологічні догми з мирською повсякденністю, що надавало доказам щодо суб'єктивної сторони злочину антагоністичний характер, призводило

до неоднозначності трактування апологетичних текстів, Біблії, спорів та сумнівів навіть у самих суддів. Така ситуація виникла на початку Середньовіччя і, безумовно, вимагала універсалізації судочинства. Загострення проблеми щодо співвідношення природознавства та віри було вирішено у 1487 р. завдяки праці «Hexenhammer» [37], у якій християнське вірування пояснювалося зв'язком з об'єктивною дійсністю (еством), і таким чином відбувся синтез віри та розуму. Це спрощувало процес з'ясування вини, зводючи його до примітивної констатації певного факту в розумінні до заздалегідь визначеної богословської концепції світорозуміння. Так, наприклад, самогубство після зізнання, опухлий та синюватий колір обличчя, недискусійна дотепність, високий зріст та велика сила, воскове зображення під вівтарним покривалом, висушені жаби, невжиття тіла Христового при причасті, вівтарне покривало під порогом дому, надзвичайна влучність у стрільбі та невразливість у бою, дивна поведінка тощо [37, с. 81, 85, 90, 92, 93, 120–121] тлумачилися як об'єктивний прояв чаклунства, магії, сатанізму. До речі, християнська середньовічна церква культивувала не лише віру в Бога але й віру в диявола, відьом, чародійство, а невизнання існування останніх вважалося ерессю і вимагало покарання [37, с. 5–9], навіть при віруванні в Бога.

Зовнішній вияв факту, який вважався ознакою чаклунства або ересі, інтерпретувався виходячи виключно з релігійних догм, що є основною властивістю канонічної форми доказування вини. Щодо таких фактів не допускалося ані скепсису, ані вільної трактовки. Майже два століття «Молот відьом» був методичним посібником інквізиції в боротьбі з безбожністю. Схвалення цієї праці Кельнським університетом та отримання папської булли на боротьбу з еретиками одним із авторів фактично зробили її процесуальним приписом для ведення як церковного, так і світського судочинства. Світські суди запозичили з неї процедуру допиту та катування, проведення арешту, обшуку, інститут понятих та правила ведення протоколів. Навіть у суто нецерковних справах (крадіжка, побої, розбій) механізм доведення провини зводився до «спекулятивної» можливості висловлювати власні аргументи щодо вини, маскуючи їх авторитетними судженнями екзегетиків і посиланнями на святі писання. Саме з часів Середньовіччя до нас дійшли семіотичні фрази, що трактувалися в будь-якому суді як каяття: «біс поплутав», «лукавий спокусив». Ключову роль в оцінюванні доказів щодо винуватості відігравали особисті свідчення підсудного,

а безспірним доказом вини вважалося особисте зізнання. Через це при канонічній формі багато уваги приділялося допиту, який відрізнявся своєю виснажливою тривалістю, застосуванням тортур та логічних пасток, заснованих на несумісності понять. Каткування було обов'язковим атрибутом доказування вини і застосовувалося навіть у тому випадку, якщо підозрюваний із самого початку давав свідчення не на свою користь. Допит та каткування проводилися у присутності свідків (понятих), показання особи фіксували шляхом складання протоколу. Логічні формули постановки питань були сконструйовані таким чином, що в будь-яких показаннях можна було вбачати неправду або інакомовлення, а в будь-якій комбінації подій – знамення неблагочестя.

Канонічна форма доведення провини не минула середньовічну Русь. Матриця мислення і світорозуміння усього європейського континенту в той історичний період була підпорядкована авраамічним релігійним ученням. Соціальний феномен у питаннях боротьби з іновірством у середньовіччі поширився на всій території християнства. Церковні езекуції застосовувались і на Русі [38, с. 61; 39, с. 187], але не такі масштабні, як у Європі, де на вогнищах за вибоками церкви спалювалися навіть однорічні діти [38, с. 60]. Щоправда, акти спалення на Русі відрізнялися своєю жорстокістю, оскільки людей заживо закопчували на великому або тліючому вогні [38, с. 62].

Протестантські рухи, ілюмінати і масонські ордени врешті відібрали у церкви політичну владу. Становлення буржуазних економічних відносин привело до виникнення більш приземлених ідей, які стали імпульсом для розвитку природничих наук, зародження раціоналістичних і матеріалістичних поглядів. Звільнення розуму від релігійної ортодоксальності і схоластики не могло не вплинути на соціально-юридичну парадигму доказування суб'єктивної сторони злочину. З'явилась її нова форма – **фактологічна**, яка бере свій початок з кінця XVIII ст. і застосовується понині.

Багато чого фактологічна форма доведення провини запозичила від канонічної, наприклад: клятву на Біблії перед наданням свідчень у суді, присягання казати правду і нічого, крім правди, надання останнього слова підсудному. При фактологічній формі доказування вини, так само, як і при канонічній, «царицею доказів» залишились власні зізнання. Разом із тим, з фактологічною формою в кримінальне судочинство було внесено концептуально новий підхід до методи доказування вини.

По-перше, офіційно були заборонені тортури, а свідчення, отримані під каткуванням, визнавались у судах недійсними. У XX ст. недійсними стали визнаватися й свідчення, які були отримані через психологічний тиск.

По-друге, умовиводи щодо форми та різновидів вини стали базуватися суто на фактах діяння особи. Ланцюжок доказів вини почав ґрунтуватися на конкретно встановлених актах дій або бездіяльності. У зв'язку з цим з середини XIX ст. інтенсивно починає розвиватися трасологія (пізніше – криміналістика), зусилля якої були спрямовані на фіксацію слідів злочину, оскільки за слідами встановлювали факт діяння, а за діяннями – суб'єктивну сторону злочину.

По-третє, поступово вина стала розглядатися як категорія суто психо-інтелектуальних властивостей людини. Інтерпретація провини стала здійснюватися не лише за аналізом діянь, а й через призму мотивацій обвинуваченого. Відповідно для з'ясування імпліцитних форм вини в судах стали залучати фахівців у галузі психіатрії, судової медицини, а пізніше психології.

По-четверте, наприкінці XIX ст. для з'ясування та доказування вини стали використовувати інструментальні технології, зокрема технічні прилади (плетизмограф, гідросфигмограф, поліграф) [40], психологічні тести та опитувальники [41, с. 12, 112, 255]. Наприкінці ж XX ст. у психодіагностиці стали використовувати комп'ютери.

По-п'яте, з розвитком учення про юридичний склад делікту суттєво змінилось уявлення про злочин. Поняття злочину стало нормативним, а ознака вини – обов'язковою. Нормативно-формалізованим стало й поняття самої вини, осудності. У зв'язку з цим розуміння злочину стало складовою двох різних субстанцій – матеріальної, яка має всі зовнішні фізичні прояви (об'єктивна сторона злочину) та ідеальної, яка окреслюється явищами психіки (суб'єктивна сторона злочину). Унаслідок цього вина стає окремим та самостійним предметом доказування у кримінальному судочинстві і доводиться суто матеріальними фактичними даними.

По-шосте, з середини XX ст. у кримінальному судочинстві закріплюється постулат, за яким усі сумніви стосовно вини особи трактуються на її користь.

Таким чином, в історії розвитку та існування спільноти європейського континенту існувало шість форм доказування вини особи: 1) фізична форма; 2) демонстраційно-фізична; 3) культово-сакральна; 4) логіко-риторична; 5) канонічна; 6) фактологічна. Усі ці форми були обумовлені і географічними чинниками, і

особливостями етнокультур, і багатьма іншими факторами. У різних народів Європи всі ці форми доведення застосовувались, але в різний час і з різною тривалістю. Вони існували нерозривно з практичною життєдіяльністю людини, з її світоглядом та світорозумінням, які були властиві конкретному історичному періоду, змінюючи одна одну іманентно-еволюційно.

Під формою доказування вини пропонується розуміти зовнішній вияв психокультурного комплексу стійких типів (ознак) епохально-

соціальної практики визначення винуватості людини, підозрюваної в здійсненні суспільно небезпечного вчинку або діяння, формально забороненого владою.

Перспективи подальших наукових розробок стосовно питань історії доказування провини вбачаються у потребі пізнання сутності культури кримінального судочинства, визначення його генезису і, безумовно, обґрунтовуються необхідністю удосконалення системи знань про право.

Список використаної літератури

1. Белкин А. Р. Теория доказывания : науч.-метод. пособие / А. Р. Белкин. – М. : НОРМА, 1999. – 429 с.
2. Власов А. А. Особенности доказывания в судопроизводстве : науч. практ. пособие / А. А. Власов. – М. : Экзамен, 2004. – 320 с.
3. Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : наук.-практ. посіб. / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – К. : КНТ, 2006. – 272 с.
4. Кірмач Л. А. Доказування як метод пізнання в процесі розслідування злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Л. А. Кірмач. – Х., 2003. – 18 с.
5. Конюшенко Я. Ю. Доказування на досудовому провадженні у кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Я. Ю. Конюшенко. – К., 2010. – 20 с.
6. Левендаренко О. О. Досудове розслідування у справах про злочини неповнолітніх (питання кримінально-процесуального доказування) : монографія / О. О. Левендаренко. – Донецьк : ДЮІ ; ЛДУВС, 2007. – 212 с.
7. Мельник В. В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе / В. В. Мельник. – М. : Дело, 2000. – 496 с.
8. Савонюк Р. Ю. Доказування в досудовому слідстві : навч. посіб. / Р. Ю. Савонюк. – Сімф. : ДОЛЯ, 2003. – 184 с.
9. Селина Е. В. Доказывание с использованием специальных познаний по уголовным делам / Е. В. Селина. – М. : Юрлитинформ, 2003. – 128 с.
10. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : [монографія] / С. М. Стахівський. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2005. – 272 с.
11. Тертышник В. М. Теория доказательств : учеб. изд. / В. М. Тертышник, С. В. Слинько. – Харьков : Арсис, 1998. – 256 с.
12. Дагель П. С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П. С. Дагель. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 244 с.
13. Петелин Б. Я. Теория и тактика установления субъективной стороны преступления в процессе расследования : монография / Б. Я. Петелин. – М. : Акад. МВД РФ, 1992. – 164 с.
14. Антоян О. Н. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века) : курс лекций / О. Н. Антоян. – Луганск : РИО ЛИВД МВД Украины, 2001. – 472 с.
15. Золотухина Н. М. Развитие русской средневековой политико-правовой мысли / Н. М. Золотухина. – М. : Юрид. лит., 1985. – 200 с.
16. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макарчук. – К. : Атіка, 2001. – 624 с.
17. Беляков А. Подлинная история Древней Руси / А. Беляков. – М. : Эксмо, 2010. – 240 с.
18. Семенов В. І. Історія України з прадавніх часів до сьогодення : навч. посіб. / В. І. Семенов. – Х. : Торсінг, 2000. – 496 с.
19. Соловьев С. М. Чтения и рассказы по истории России / С. М. Соловьев ; сост. Дмитриева С. С. – М. : Правда, 1989. – 768 с.
20. Фрезер Д. Золотая ветвь: исследование магии и религии / Джеймс Джордж Фрезер. – М. : Политиздат, 1980. – 494 с.
21. Зеленков М. Ю. Мировые религии : история и современность / М. Ю. Зеленков. – М. : Юрид. ин-т МИИТа, 2003. – 252 с.
22. Федоренко Т. М. Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X по 40-ві роки XIII століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних правових учень» / Т. М. Федоренко. – К., 2001. – 18 с.
23. Четверикова О. Н. Культура и религия Запада. Религиозные традиции Европы / О. Н. Четверикова, А. В. Крыжановский. – М. : Моск. учеб., 2009. – 528 с.
24. Культурология : учеб. пособие / под науч. ред. Г. В. Драча. – Ростов н/Д : Феникс, 2007. – 576 с.

25. Фрейд З. Тотем и табу / Зигмунд Фрейд. – М. : Азбука, 2010. – 256 с.
26. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. И. Сергеевич. – М. : Зерцало, 2004. – 488 с.
27. Мень А. История религии : в 2 кн. Кн. 1. В поисках Пути, Истины и Жизни : учеб. пособие / А. Мень. – М. : Форум ; Инфра-М, 2001. – 216 с.
28. Назаренко В. Поняття, сутність та тенденції розвитку юридичного процесу і юридичної процесуальної форми від Стародавнього Риму до сучасності / В. Назаренко // Підприємство, господарство і право. – 2010. – № 5 (173). – С. 7–11.
29. Скржинська М. В. Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я / М. В. Скржинська // Український історичний журнал. – 2009. – № 5 (488). – С. 4–11.
30. Миронов В. Древний Рим / В. Б. Миронов. – М. : Вече, 2007. – 752 с.
31. Ляпустин Б. С. Древняя Греция : учеб. пособие для вузов / Б. С. Ляпустин, И. Е. Суриков. – М. : Дрофа, 2007. – 528 с.
32. Сергеенко М. Е. Жизнь Древнего Рима / М. Е. Сергеенко. – СПб. : Летний сад, 2000. – 182 с.
33. Штоль Г. В. История Древней Греции в биографиях / Г. В. Штоль. – М. : Русич, 2003. – 528 с.
34. Риторика [Электронный ресурс] / Википедия – свободная энциклопедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Риторика>.
35. Мацько Л. І. Риторика Аристотеля [Електронний ресурс] / Л. І. Мацько. – Електрон. дані, 2011. – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/20080215/ritorika/ritorika_aristotelya.
36. Аристотель. Риторика. Поэтика / Аристотель ; [пер. с древ.-греч. О. Цыбенко]. – М. : Лабиринт, 2000. – 224 с.
37. Инститорис Г. Молот ведьм / Генрих Инститорис, Яков Шпренгер. – СПб. : Амфора, 2005. – 212 с.
38. Лаврин А. П. Тысяча и одна смерть / А. П. Лаврин. – М. : Ретекс, 1991. – 416 с.
39. Алексеев А. И. Ересь стригольников: вольнодумцы или колдуны / А. И. Алексеев // Исследования по русской истории : сб. ст. / отв. ред. В. В. Пузанов. – Ижевск : Удмурт. ун-т, 2001. – С. 184–195.
40. Полиграф [Электронный ресурс] // Википедия – свободная энциклопедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Полиграф>.
41. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика : учеб. для вузов / Л. Ф. Бурлачук. – СПб. : Питер, 2006. – 351 с.

Надійшла до редколегії 23.01.2012

САФРОНОВ С. О. ФОРМЫ ДОКАЗЫВАНИЯ СУБЪЕКТИВНОЙ СТОРОНЫ ПРЕСТУПЛЕНИЯ: ИСТОРИКО-АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОЧЕРК

На основе анализа исторических периодов развития европейского общества выдвинута гипотеза о существовании в истории судопроизводства шести форм доказывания вины, описаны их типичные признаки.

SAFRONOV S. FORMS OF PROOF OF SUBJECTIVE ASPECT OF CRIME: HISTORICAL AND ANALYTICAL ESSAY

Based on analysis of historical periods in the development of European society the hypothesis of the existence in the history of justice of six forms of proof guilt is proposed, their typical signs are described.